

ЗМІСТ

Вступ	6
<i>Ігор Кон.</i> Людські сексуальності на межі ХХІ століття	8
<i>Рут Хаббард.</i> Гендер і геніталії: поняття статі та гендеру	29
<i>Мюріел Даймен.</i> Сім коментарів щодо реконструкції сексуальності	37
<i>Майкл Месснер.</i> Випробування на сексуальну орієнтацію	49
<i>Карін Мартін.</i> Гендер і сексуальність: медичний погляд на гомосексуальність у 1900–1950 рр.	60
<i>Леонора Тайфер.</i> Медикалізація імпотенції: нормалізуючий фалоцентризм	74
<i>Бен Баркер-Бенфілд.</i> Сперматична економіка: погляд на сексуальність у ХІХ столітті	89
<i>Лайза Мур, Адель Кларк.</i> Традиції та їх трансгресії в зображенні клітора в анатомічних текстах 1900–1991 рр.	105
<i>Вікторія Гайдєнко.</i> Жіноче тіло в гінекологічному дискурсі	132

ВСТУП

У хрестоматії подаються роботи сучасних фахівців в галузі гендерної проблематики – від визначення основних понять (гендер, стать, сексуальність) до детального аналізу проявів і сприйняття сексуальності та гендеру в різних контекстах. Слід зазначити, що презентовані роботи об'єднують думку про соціальну конструйованість наших ідентичностей. Звичайно, ми не можемо просто так відкинути «природність» статі (враховуючи анатомічні, гормональні, вікові та інші відмінності). Проте головною ідеєю тут є контекст вивчення статі і гендеру: що привертало увагу дослідників у минулому, як конструювалися домінуючі парадигми, як потреби так званих «пріоритетних» груп екстраполювалися на інших, як використовувалася медична мова та графічні зображення, які соціальні наслідки мали медичні дослідження та як медико-біологічний дискурс про гендер і сексуальність функціонує сьогодні. Таким чином, очевидним є відхід від біологічного детермінізму і повернення до визнання соціального як одного з визначальних чинників людської поведінки.

Можливо, для шановного читача тексти видаватимуться переважаними медичною термінологією та теоретизуванням або провокаційними. Проте прикметним є той факт, що ідеї соціального конструктивізму не просто вийшли за межі соціальних наук, але й впроваджуються в життя. Ідеться не тільки про альтернативні літературні, кінематографічні та інші твори, але й про певні соціокультурні та медичні інновації. Так, донедавна поширеною була думка, що гомосексуальність є девіантною поведінкою, якщо й не гріхом проти природи. З метою спростувати такі позиції в столиці Норвегії Осло в жовтні 2006 р. в Музеї природничої історії була проведена виставка, присвячена гомосексуалізму серед тварин із цікавою назвою «Проти природи?» (зауважимо, що саме до «природи» завжди апелюють скептично налаштовані до гендерного підходу). Як з'ясували вчені, прояви гомосексуалізму спостерігаються в 1500 видів тварин, причому в 500 видів такі випадки є достовірно документованими. Дослідивши гомосексуальні прояви у тварин, учені стверджують, що це явище не є рідкісним для тваринного світу, хоча й спостерігається меншою мірою, ніж у людей.

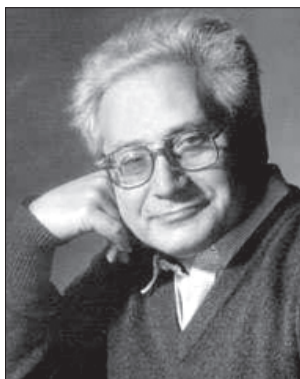
Зміна статі шляхом медичного втручання також вже не є чимось дивним. Проте певним досягненням слід вважати можливість запліднення та вагітності у чоловіків-трансесуалів. Зокрема, йдеться про першого вагітного американця (2008 р.), який після зміни статі вирішив залишити жіночі репродуктивні органи і був штучно запліднений донором. Звичайно, такий досвід вимагатиме переосмислення значення «матір» і «батько», отже, гендерних ролей.

В хрестоматії звертається увага також і на фалоцентризм повсякденного життя, що підтримується як чоловіками, так і жінками і, як наслідок, змушує чоловіків перебувати в стані тотального занепокоєння щодо проявів справжньої «маскулінності», а отже, бути в постійному контакті з самим органом (радитися з *ним*, скаржитися, пестити, вимірювати), що дуже добре втілено в сучасних чоловічих образах героїв романів М. Кундери, М. Уельбека, М. Турньє, Р. Гарі та ін. Прикметно, що розгляд функціонування чоловічої анатомії через медикалізацію-віагризацію стає домінуючим в дискурсі про сексуальність, а жіноча сексуальність усе ще залишається маргінальною (хоча можливість її існування, продемонстрованого, зокрема, фільмом про Емануель, дещо схвилювала суспільну свідомість). Проте дуже часто вона стає предметом обговорення саме у феміністській літературі та мистецтві, де звичайно репрезентується нетрадиційний погляд (про що пишуть Л. Мур та А. Кларк).

Невирішеним залишається питання, наскільки прийнятними для нас є одностатеві шлюби, зміни гендерних ролей, множинність статей і гендерів, «схвалені» і приховані сексуальні фантазії. Деякі ідеї вже окреслені в даній хрестоматії, але багато залишається ще й освітянам, активістам ліберальних рухів та взагалі тим, для яких небайдужою є перспектива «райдужного» майбутнього *homo sapiens*.

Вікторія Гайденко

Людські сексуальності на межі ХХІ століття*

Професор (1963), академік Російської академії освіти (1989), почесний професор Корнельського університету (1989), доктор *honoris causa* університету Серрей (1992). З 1975 р. – провідний науковий співробітник Інституту етнології та антропології РАН. Відповідальний редактор багатьох колективних праць і серійних видань («Словарь по этике», «Этнография детства» та ін.). Член міжнародних наукових товариств (International Academy of Sex Research; European Association of Experimental Social Psychology; European Association for Adolescent Psychology та ін.) і редакційних рад наукових журналів («Человек», «Archives of Sexual Behavior», «Zeitschrift für Sexualforschung», «Journal of Homosexuality», «Journal of the History of Sexuality», «Childhood», «Current Sociology», «Sexualities», «Men and Masculinities»). Автор більш ніж 300 праць, серед них: «Дружба» (2005), «Сексология» (2004), «Ребенок и общество» (2003), «Мужское тело в истории культуры» (2003), «Подростковая сексуальность на пороге ХХІ века» (2001) та ін.

Двадцять років тому я надрукував у «Питаннях філософії» свою першу статтю з теоретичної сексології (Кон, 1981) (цьому передували дві історико-соціологічні статті (Кон, 1966; Кон, 1970)). Сьогодні, спираючись на дані теоретичної сексології та результати новітніх масових сексологічних опитувань, я хочу поділитися міркуваннями про сучасні тенденції розвитку сексуальності.

Після того як сексуальність, почасти завдяки епідемії СНІДу, стала респектабельним предметом наукових досліджень і філософського дискурсу, у якому беруть участь не тільки сексологи й психоаналітики, але й відомі філософи (Мішель Фуко, Джудіт Батлер)

* Перероблений текст доповіді на конференції в Санкт-Петербурзі в січні 2001 р. Друкується повністю з дозволу автору. – *Пер. з рос. В. Гайденко.*

і соціологи-теоретики (Ентоні Гідденс), теоретичний рівень цього дискурсу помітно підвищився. Проведені в 1990-х роках у багатьох країнах (США, Великобританія, Франція, Фінляндія, Швеція) репрезентативні національні сексологічні опитування, що доповнюються безліччю локальних досліджень, дозволяють дійти висновку про напрямок і характер відповідних соціальних змін не спекулятивно, а цілком предметно. Деякі «сексуальні» сюжети, наприклад ставлення до гомосексуальності, навіть використовуються політологами (Роналд Інґелхарт) як індикатори загальної динаміки соціальної терпимості й культурного плюралізму.

Щоб не захаращувати текст виносками й полемікою, я викладу свої міркування стисло, у формі тез. Емпіричне обґрунтування зазначених міркувань міститься в моїх раніше надрукованих працях.

Головні загальні принципи й процеси цієї еволюції – індивідуалізація й плюралізація культур і стилів життя; тому потрібно говорити не про сексуальність, а про сексуальності, не про сексуальну культуру, а про сексуальні культури. Ці процеси необхідно одночасно аналізувати на соціетальному (нормативна культура) й індивідуальному (мотиваційні структури та стилі сексуальної поведінки) рівнях, що потребує різних методів дослідження. Проте картина буде неповною і незрозумілою, якщо ігнорувати один із рівнів.

Найважливіша тенденція в цій сфері життя полягає в тому, що сексуально-еротична поведінка й мотивація остаточно емансипуються від репродуктивної біології, яка пов'язана з продовженням роду та якій вони зобов'язані своїм походженням у філогенезі. Дослідження людської сексуальності в термінах репродуктивного здоров'я імponує спонсорам і грантодавцям, але методологічно є помилковим.

На індивідуально-психологічному, мотиваційному рівні так було завжди. Люди, як і тварини, спаровуються не для розмноження, а для отримання задоволення. Однак у минулому цей бік питання всіляко вуалювався й приглушався. У ХХ ст. ситуація змінилася. Суспільна свідомість (нормативна культура) сприйняла той факт, що сексуальність не спрямована на дітородіння, не має потреби в легітимації і є самоцінною. Ця гедоністична установка явно суперечить принципам антисексуальної цивілізації, що дозволяє сексуальне життя тільки заради дітородіння. Християнські фундаменталісти виступають проти контрацепції не менш люто, ніж проти абортів, тому що йдеться не тільки про право людини перешкодити народженню нового життя, але й про легітимацію чуттєвості, яку вони заперечують у принципі.

Наприкінці ХХ ст. мотиваційний поділ сексуальності й репродукції отримав також матеріальне підґрунтя. З одного боку, ефективна контрацепція дозволяє людям, насамперед жінкам, займатися сексом, не боячись зачаття. З іншого боку, генна інженерія створює потенційну можливість робити потомство «у пробірці», із задалегідь запрограмованими спадкоємними даними, без сексуального спілкування й навіть особистого контакту батьків. Не думаю, що це стане популярніше за «старий спосіб», який має багато переваг. У цьому сенсі слід згадати й про інші досягнення біології, наприклад, можливість задалегідь дізнаватися про стать зародку, а потім, можливо, і контролювати її.

Розширення сфери індивідуальної репродуктивної волі може призвести до серйозних макросоціальних наслідків (наприклад, загрози депопуляції замість звичного перенаселення, або зміни необхідного співвідношення статей, якщо «всі» раптом захочуть народжувати хлопчиків). Однак, крім традиційних стихійних засобів регулювання народжуваності (якщо дівчаток стане мало, їх народження стане більш престижним) і методів матеріального заохочення бажаної репродуктивної поведінки, техногенне суспільство у разі необхідності зможе корегувати небажані явища, не вдаючись до насильства над індивідами.

Завдяки досягненням медицини, особливо сексофармакології (ефективні засоби контрацепції й препарати типу віагри), значною мірою розширюються вікові межі сексуальної активності: люди зможуть випробовувати сексуальні радості частіше й довше, ніж у минулому. Біологічні причини чоловічої імпотенції й жіночої аноргазмії виявляються переборними, оскільки піддаються корекції. Проте, щоб продовжувати сексуальне життя до старості, слід піклуватися про підтримку не тільки потенції, але й здоров'я, краси й культури тіла в цілому. Причому це однаковою мірою стосується як чоловіків, так і жінок.

Сучасний культ тіла породжує нові тривоги й психологічні розлади (наприклад, хворобливе бажання схуднути – *anorexia nervosa* – що було винятково жіночим розладом, наприкінці ХХ ст. стало все частіше виникати в молодих чоловіків), але одночасно стимулює турботу про здоров'я, дотримання правил особистої гігієни й сприяє довголіттю. Однак це можливе лише за досить високого рівня добробуту й суспільної охорони здоров'я. Відні й неосвічені верстви населення (і навіть окремі суспільства) залишаються також (порівняно) сексуально знедоленими.

Це означає, що будь-які психосексуальні процеси й стосунки необхідно розглядати в контексті сексуально-еротичної культури,

яка, у свою чергу, органічно пов'язана із соціально-економічними відносинами даного суспільства.

Зрушення в сексуальній культурі нерозривно пов'язані зі змінами в системі гендерного порядку. Головним суб'єктом й агентом цих змін є не чоловіки, а жінки, соціальний стан, діяльність і психіка яких змінюються нині значно швидше й радикальніше, ніж чоловіча психіка. Тут справа, імовірно, не стільки в більш широкій адаптивності жінок (згідно з теорією В.А. Геодакяна), скільки в загальній логіці соціально-класових відносин. Будь-які радикальні соціальні зміни здійснюються насамперед ті, хто в них зацікавлений, у цьому випадку – жінки. Жінки крок за кроком опановують нові для себе заняття й види діяльності, що супроводжується їхньою психологічною самозміною та зміною їхньої колективної самосвідомості, у тому числі й уявлень про те, як мають складатися їхні взаємини із чоловіками. Хоча систематичних крос-культурних досліджень такого спрямування я не знаю, схоже на те, що й жіночі самоописи, і жіночі образи маскулінності змінилися за останні десятиліття більше, ніж чоловічі.

Справа не в ригідності, непохитності чоловічої свідомості, а в тому, що клас, який втрачає панування, не квапиться залишати свої позиції й робить це тільки під натиском, через необхідність. Ступінь і темпи зміни гендерного порядку й відповідних йому образів маскулінності дуже нерівномірні в різних країнах, у різних соціально-економічних верствах, у різних соціально-вікових групах і серед різних категорій чоловіків та жінок.

Глибокі зрушення в гендерних стереотипах і поведінці означають не фемінізацію чоловіків і/або маскулінізацію жінок та утворення якогось унісексу, а послаблення поляризації гендерних розбіжностей і пов'язаної з ними соціальної стратифікації. Багато традиційних відмінностей між чоловічим і жіночим, які звичайно асоціюються зі статевим диморфізмом (наприклад, інструментальний і експресивний стиль життя або чоловіча гомосоціальність), не стільки зникають, скільки трансформуються та перестають бути обов'язковою соціальною нормою. Це відкриває шлях прояву безлічі індивідуальних варіацій, які можуть бути пов'язані або не пов'язані зі статтю та гендером.

Зазначене вище виявляється й у сфері сексуальних стосунків. Сексуальна революція другої половини ХХ століття на Заході була насамперед жіночою революцією¹. Ідея рівності прав й обов'язків

¹ Емпіричні дані з цього питання та інших, а також бібліографію див.: Кон І.С. Подростковая сексуальность на рубеже XXI века: социальное-педагогический анализ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sexology.narod.ru/book.10.html>

статей у ліжку – плоть від плоті загального принципу соціальної рівності.

Порівняльно-історичний аналіз динаміки сексуальної поведінки, установок і цінностей за останні півстоліття показує повсюдне різке зменшення поведінкових і мотиваційних розбіжностей між чоловіками й жінками у віці сексуального дебюту, кількості сексуальних партнерів, прояві сексуальної ініціативи, ставленні до еротики і т.ін. Ситуація в різних країнах залежить не стільки від рівня їх соціально-економічного розвитку, скільки від ступеня соціальної рівності статей. Ці зрушення, безсумнівно, продовжаться й у XXI столітті.

Із цим пов'язано і загострення багатьох старих і поява нових психосексуальних проблем. Поява жіночої гормональної контрацепції дає жінкам небувалу владу над репродуктивними процесами. Сьогодні жінка може вирішувати це питання без згоди й навіть без відома чоловіка. Ресексуалізація жінок, які краще за чоловіків рефлектують і вербалізують свої сексуальні потреби, також створює для чоловіків труднощі, зокрема, як «виконавська тривожність». Масове поширення таких раніше заборонених сексуальних позицій, як «жінка зверху» і кунілінгус, підвищуючи сексуальне задоволення обох партнерів, одночасно є символічним ударом по фалоцентризму та гегемонній маскулінності. Сучасні молоді жінки очікують від своїх партнерів не тільки високої потенції, але й розуміння, пестощів і ніжності, які до колишнього чоловічого джентльменського набору не належали. У результаті традиційна поляризація чоловічої й жіночої сексуальності корегується принципами партнерського сексу, який будується на взаємній згоді.

Проте навіть за вирівнювання чоловічих і жіночих сексуальних сценаріїв чоловіча сексуальність залишається більш екстенсивною, предметною, не пов'язаною з емоційною близькістю й пережитою не як ставлення, а як завоювання й досягнення. Багато чоловіків, як і раніше, ототожнює маскулінність із сексуальністю, осмислюючи останню, головним чином, кількісно – розміри члена, сила ерекції, частота зносин і кількість жінок. Майже кожен юний Вертер, як і раніше, потай заздрить Дон Жуану. Багато юнаків асоціює дорослість із початком сексуального життя, причому «мужність» (вірильність) ототожнюється з потенцією, а її реалізація – з агресією та насильством.

Співвідношення статевих (біологічно зумовлених) і гендерних (соціально конструйованих) розбіжностей чоловічої й жіночої сексуальності залишається теоретично спірним. З одного боку, сексуальне розкріпачення жінок скрізь сприяє підвищенню їхньої сексу-

альної активності й задоволеності, зменшує фригідність і т.ін. З іншого боку, жінки частіше за чоловіків відчують відсутність сексуального бажання (у фінському національному опитуванні 1992 р. це визнали від 5 до 20% чоловіків і від 15 до 55% жінок (Kontula, 1992)). У Санкт-Петербурзі, за даними репрезентативного опитування 1996 р., відсутність або рідкість сексуального задоволення визнали 5% чоловіків й 36% жінок (Gronow, 1997). Такий факт можна пояснити не тільки особливостями радянсько-російського стилю життя.

Індивідуалізація й плюралізація сексуальностей реалізується в розмаїтості сексуальних сценаріїв (скриптів). Оцінити їх історичну й когортну динаміку в повному обсязі сьогодні неможливо через нестачу емпіричних даних і концептуальну нерозробленість проблеми. Деякі з цих розходжень ґрунтуються не тільки на субкультурних нормах, але й на глибинних особистісних властивостях.

Наприклад, найважливіша психологічна риса молодих чоловіків, які мають інтенсивне сексуальне життя й зв'язки з великою кількістю жінок, – любов до новизни й ризику, з якою корелюють гіпермаскуліність, фізична привабливість, емоційна розкутість і підвищений рівень тестостерону (Vogaert, 1995). Інакше кажучи, ці молоді люди є сексуальнішими за своїх однолітків та повніше персоніфікують у собі традиційні цінності маскуліності – заповзятливість, сміливість, розкутість, любов до ризику й т.ін. Вік сексуального дебюту й індивідуальний стиль сексуальної активності старшокласників, враховуючи «любов до ризику», корелюють як зі ступенем їх фізичної зрілості (точніше – з тим, як вони її сприймають), так і з прагненням швидше досягти статусу дорослого, причому це зауваження слушне для обох статей.

Звідси випливає, що такі самі (приблизно природні) якості, які дають молодим людям певні соціосексуальні переваги, одночасно є чинниками ризику (девіантна поведінка, схильність до наркотиків, алкоголізму й сексуального насильства). Це є суттєвим для вироблення стратегії як сексуального, так і будь-якого іншого виховання й освіти молоді, особливо, для боротьби з наркоманією (Wills etc., 1998).

У минулому вивчення сексуальної поведінки часто було зосереджене навколо інститутів шлюбу й родини. Цей ракурс проблеми, тобто зіставлення шлюбної, дошлюбної й позашлюбної сексуальної активності, залишається істотним.

У супереч пророкуванню радикалів моногамний шлюб та юридично не оформлені постійні партнерські стосунки (співжиття) аж ніяк не відмирають. Як показує Всесвітнє дослідження цінностей,

громадяни постіндустріальних суспільств вважають приватне життя важливішим за політичне. Коли в 1990 р. опитували населення 43 країн щодо того, яка сфера життя для них є найважливішою, перше місце посіла родина (83%). Хоча «постматеріалісти» є більш терпимими, ніж «матеріалісти» у ставленні до розлучення, абортів, позашлюбних зв'язків і проституції, проте вони аж ніяк не підтримують ідеї відмирання шлюбу й родини. А щодо турботи про дітей, то її цінність навіть зростає. У 1990-х рр. зростає кількість людей, згодних з тим, що «для щасливого дитинства дитина має потребу в домі, де є і батько, і мати». Взагалі «дитячі» та сімейні цінності являють перебувають на підйомі (Inglehart, 1997).

Це пов'язане зі зміною розуміння якості життя. За всіма соціологічними опитуваннями, одружені люди більше задоволені життям, ніж самотні. Більшість людей вважає спільне життя із сексуальним партнером найбільш близьким до ідеалу (і фактично, основна частина сексуальної активності припадає на стабільні партнерські стосунки).

Однак самі сімейні цінності диференціюються: на перший план виходять якісні показники суб'єктивного благополуччя. Якщо традиційний шлюб є досить міцним соціальним інститутом, то сучасні партнерства й шлюби тяжіють до того, щоб бути «чистими» (термін Е. Гідденса), самоцінними стосунками, які базуються на взаємній любові й психологічній інтимності, незалежно від способу їх соціального оформлення. Такі стосунки значно менш стійкі, ніж нерозривний церковний шлюб і навіть буржуазний шлюб з розрахунку, що ґрунтується на спільності майнових інтересів. Це означає неминуче збільшення кількості розлучень і пов'язаних з ними соціально-психологічних проблем. Тому актуальним завданням суспільства стає не тільки зміцнення родини, але й підвищення культури розлучення, через відсутність якої найбільше страждають діти. Іноді ті самі процеси, які породжують хворобливі проблеми, містять у собі засоби їх зм'якшення (наприклад, психологічна травма, заподіяна дитині розлученням батьків, зм'якшується усвідомленням того, що це явище є масовим, що дитина не одинока в такій ситуації).

Типовою формою сексуального партнерства в сучасних молодих людей є так звана серійна моногамія: людина живе одночасно тільки з одним партнером/партнеркою, але ці стосунки тривають не все життя, а тільки якийсь більш-менш тривалий проміжок часу. Ця установка суперечить, з одного боку, ідеї довічного шлюбного союзу, а з іншого боку, ліворадикальним ідеям про непотрібність інституту шлюбу й подружньої вірності взагалі. Ставлення

серйозних соціологів до серійної моногамії спочатку було іронічним: здавалося, що вона може існувати тільки в молодіжному середовищі та за відсутності дітей. Але останні десятиліття довели, що подібна практика, подобається нам це чи ні, у міському середовищі стає все більш поширеною, а пов'язані з нею соціальні витрати можуть бути компенсовані. Таким чином, виникають нові завдання перед державою й системами соціального страхування.

Установка на можливу тимчасовість сексуального партнерства є похідною від високої соціальної мобільності, що робить будь-які соціальні ідентичності й належності (професійні, територіально-етнічні, конфесійні і т.ін.) більш мінливими й змінними. З одного боку, це створює ситуацію ненадійності та невизначеності, але, з іншого боку, збільшує ступінь індивідуальної волі й пов'язаної з нею відповідальності.

Зниження віку сексуального дебюту й автономізація підліткової та юнацької сексуальності від «зовнішніх» форм соціального контролю з боку батьків, школи, церкви й держави створює безліч небезпечних ситуацій, насамперед небажані вагітності, аборти та зараження інфекціями, що передаються статевим шляхом (ІПСШ). Останньою загрозою став СНІД. У 1970-х рр. ранній початок сексуального життя повсюдно корелювався з різними антинормативними й девіантними вчинками (погана успішність, пияцтво, хуліганство, конфлікти з учителями, батьками тощо). Надалі цей взаємозв'язок дещо послабився. Хоча ранній початок сексуального життя часто поєднується в підлітків із проблемною поведінкою і прагненням швидше подорослішати, він залежить як від соціальних умов, так і від індивідуальних, особистих якостей підлітка. Це необхідно враховувати в практиці сексуальної освіти.

Переконавшись у неефективності заборон і сімейної сексуальної освіти, більшість західних країн наприкінці ХХ ст. вирішили створювати суспільні системи з сексуальної освіти для дітей та підлітків. Хоча в більшості країн служби сексуальної освіти перебувають у початковій стадії розвитку й погано узгоджені між собою, вони вже дають позитивні результати, особливо щодо зменшення кількості абортів і профілактики ІПСШ та ВІЛ-інфекції. Ті країни, які із цим запізнилися (США), мають значно гірші демографічні та епідеміологічні показники. Безсумнівно, що в ХХІ ст. зусилля щодо сексуальної освіти підлітків і молоді докладатимуться й далі, причому акцент робитиметься не на заборонах, а на переконанні й освіті.

Важливі зрушення відбуваються у сфері сексуальної моралі. Власне моральне регулювання й оцінка сексуальних стосунків не зникають, але стають більше гнучкими й реалістичними. При цьому

Навчальне видання

Гендер і сексуальність

Хрестоматія

Головний редактор В.І. Кочубей
Технічний редактор І.Ф. Артюшенко
Дизайн обкладинки і макет В.Б. Гайдабрус
Комп'ютерна верстка О.І. Молодецька, А.О. Литвиненко

Підписано до друку 28.04.2009.
Формат 60x90 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Скулбук.
Друк цифровий. Ум. друк. арк. 8,75. Обл.-вид. арк. 7,9.
Додрук. Замовлення № Д11-10/2

Відділ реалізації
Тел./факс: (0542) 78-83-57
E-mail: info@book.sumy.ua

ТОВ «ВТД «Університетська книга»
40009, м. Суми, вул. Комсомольська, 27
E-mail: publish@book.sumy.ua
www.book.sumy.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 489 від 18.06.2001

Надруковано на обладнанні ВТД «Університетська книга»
вул. Комсомольська, 27, м. Суми, 40009, Україна
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 489 від 18.06.2001